

שעור טו: מעלות המזון וערכיו

פרק ששי במסכת ברכות: לה ע"א – מא ע"ב

משנת ברכות הנהיג מסוגות את המאכלים לפי ברכותיהם. סוגיות הגמרא דנות בהרחבה בהגדרת המינים השונים ובברכה הראויה למאכלים שונים לפי קני מידה שונים: אופן עיבודם, מטרת אכילתם, ועוד. העקרונות הללו משקפים את היחס הערכי למזון, באשר הם קובעים את מעמדו של כל אחד מן המאכלים לברכה. בשעורנו נמייין את הרכיבים השונים המעצבים את המעמד של המאכל ואת ברכתו, ונבחן את המשמעות הרעיונית של הסיווגים הללו.

עיקרי השעור

- א. **מדרגות המאכלים:** המיון לחמשה סוגי ברכות ראשונות על המאכל: "המוציא", "הגפן", "העץ", "האדמה" ו"שהכל" מעיד על מידרג במעמד שבין המאכלים השונים. קיימים קריטריונים שונים למדוד בהם את מעלתם של המאכלים, חלקם תורניים – מצוותיים, חלקם חברתיים תרבותיים וחלקם אישיים. הפת והיין שקבלו ברכה ייחודית הם בראש המדרג, וכל המאכלים שברכתם שהכל הם בתחתית הדירוג.
- ב. **"בין שבעה" ל"חביב":** בדיני הקדימה לברכות נוספים עוד שיקולים להעדפה ודירוג, מעבר לאלו שנכללו בניסוח הברכות. במחלוקת אם להעדיף מין משבעת המינים או את המאכל החביב באה לידי ביטוי ההתמודדות בין הא-להי, המוחלט והאובייקטיבי, לבין האנושי, היחסי והסובייקטיבי. בסופו של דבר שניהם באים לידי ביטוי בסדרי הברכות.
- ג. **שלם, גדול חשוב:** השאלות של הקדימות נוגעות גם לערכים של כמות מול איכות, אסתטיקה ושימושיות. הערכים הללו אינם קיימים רק בשדה הברכות, אלא הם מקרינים על כל ארחות חייו של האדם, בקודש ובחול, ומושפעים מהם.
- ד. **מעלת הברואים ותיקונם:** יש יתרון למאכל שעבר תהליך של עיבוד על ידי האדם והשתבח בכך, בראש כולם, הפת והיין. אולם יש גם יתרון וערך לשימור הצורה הטבעית של המאכל כברירתו, דבר הניכר בברכות על פירות העץ והארץ.
- ה. **דרכי עיבוד המזון:** פירות וירקות עוברים תהליכי עיבוד שונים המשפיעים על איכותם, טיב אכילתם, צורתם החיצונית – ומתוך כך על ברכותיהם. יש הבדל בין מיעוך, סחיטה ובישול, ובכל אחד מהם יש את המאפיינים הייחודיים לו והמשותפים על פי טיבו של הפרי הטבעי ושימושיו.
- ו. **סוד הדעת: כושר המיון וההבחנה:** המיון של המינים באמצעות הגיוון של הברכות, מעיד על כושר הבחנה של האדם. היכולת להבחין ולהבדיל, למיין ולסווג, היא מתכונות היסוד של הדעת האנושית, ומערכת הברכות מהווה משום כך ביטוי למעלת האדם החושב.
- ז. **מעלות פרי העץ:** הדיונים המורכבים על הגדרת הגבולות בין עץ ופריו לבין שאר פירות הארץ, מהווים דוגמה אופיינית לצורך בשכלול ובדיוק כושר ההבחנה וכלי המיון של האדם. הבחנה בין פרי העץ ופרי האדמה נחוצה לא רק להלכות ברכות, אלא למכלול המצוות התלויות בארץ. מעלת העץ על האדמה באה לידי ביטוי גם במצוות התלויות בארץ, גם בהלכות ברכות וגם בדימויים האגדיים של האדם לעץ.
- ח. **בין "מזין" ל"חביב":** הדיון בין שני התלמידים שהביאו לפנייהם כרוב ודורמסקין ופרגיות מכנס כמה מן השיקולים לקדימות בברכה בכפיפה אחת. הוא משלב לתוך הדיון העיוני גם מרכיב משמעותי של הלכות דרך ארץ: כיצד ראוי ולא-ראוי לקיים דיון הלכתי בתוך הסעודה ובכלל.
- ט. **עת מלחמה ועת שלום:** שלחן הסעודה יכול להיות בית מדרש, מקדש מעט וגם זירת מערכה ומלחמה. הלכות דרך ארץ חייבות להיות צמודות להלכות ברכות על מנת שהסעודה תהיה חלק מבנין קומתו הרוחנית של האדם והחברה כולה.

המשניות הפותחות את פרק "כיצד מברכין" מסווגות את המאכלים הראויים לברכה לשתי קבוצות עיקריות, "דבר שגידולו מן הארץ" במשנה א-ב, ו"דבר שאין גידולו מן הארץ" במשנה ג'. המאכלים שגידולם מן הארץ מתחלקים לברכות שונות, ואילו המאכלים שאין גידולם מן הארץ נכללים כולם כקבוצה אחת בברכת "שהכל נהיה בדברו". גם ההכללה, וגם נוסח הברכה – "שהכל" מעידים על כך שמעמדם של המאכלים שאין גידולם מן הארץ פחות ביחס לגידולם מן הארץ. לכן מידת הדיוק בהם ובברכותיהם פחותה, והיחס אליהם כוללני יותר. זאת ועוד, ההלכה על ברכתם של המאכלים האלה נדחתה למשנה ג' אחרי הדיון במשנה ב' על היחס בין ברכות העץ והאדמה, והיא מופיעה יחד עם מה שהוא "מין קללה", שלדעת תנא-קמא, אף עליו מברכים "שהכל".

המאכלים שגידולם מן הארץ מסווגים באופן ראשוני לשלש קבוצות, פירות האילן, פירות הארץ וירקות.¹ לדעת תנא קמא אין הבדל בברכה בין פירות הארץ לבין ירקות, ואילו לדעת רבי יהודה על פירות הארץ מברכים "בורא פרי האדמה" ועל הירקות מברכים "בורא מיני דשאים". בין תנא קמא לרבי יהודה יש מחלוקת מהי רמת הפירוט והסיווג הדרושה, כפי שיוסבר לקמן. משתי הקבוצות הללו נתייחדו שני מאכלים שזכו לברכה מיוחדת: היין מוצג כחריג מכל פירות האילן וברכתו "בורא פרי הגפן" והפת, מוצגת כחריגה מכל פירות האדמה, וברכתה "המוציא".

מן המשנה השניה והשלישית למדים, שכלל שהמאכל ייחודי יותר ברכתו ייחודית יותר והולמת רק אותו. "המוציא" ו"בורא פרי הגפן" מתאימים רק ללחם ויין. "בורא פרי העץ" מתאים לכל פירות האילן ורק לפירות האילן. "בורא פרי האדמה" מתאים לפרי האדמה, לירקות – לדעת תנא קמא, אך כולל גם את פירות האילן, ויוצאים בו ידי חובה גם לפירות האילן. "שהכל" מתאים למה שאין גידולו מן הארץ, אך יוצאים בו ידי חובה "על כולם".

הגמרא מבררת מה הסיבה לכך שרק יין ופת זכו לברכות ייחודיות, והיא דנה בכך על ידי ההשוואה לשמן, שלא זכה לברכה שכזאת. הציפיה לכך ששמן ישא ברכה מיוחדת לעצמו, נובעת מכך שבתורה, שלשת היבולים העיקריים של הארץ הם "דגן, תירוש ויצהר". הן בהלכה, בפרשות של מצוות התלויות בארץ כדוגמת תרומות ומעשרות,² והן ב"אגדה", כגון בתיאור ברכת הארץ הטובה.³

מסקנת הגמרא היא כך: שמן אכן השתנה לעילוי מן הזית, והוא אף "זיין" – מין מזון, או מזין, אך חסרה לו המעלה של היין

משנה א

כיצד מברכין על הפירות? על פירות האילן אומר: בורא פרי העץ, חוץ מן היין שעל היין אומר בורא פרי הגפן. ועל פירות הארץ אומר: בורא פרי האדמה, חוץ מן הפת שעל הפת הוא אומר: המוציא לחם מן הארץ. ועל הירקות אומר: בורא פרי האדמה, רבי יהודה אומר בורא מיני דשאים.

משנה ב

ברך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא, ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא. על כולם אם אמר שהכל נהיה יצא.

משנה ג

על דבר שאין גדולו מן הארץ אומר: שהכל. על החומץ ועל הנבלות ועל הגובאי אומר: שהכל. על החלב ועל הגבינה ועל הביצים אומר: שהכל. רבי יהודה אומר כל שהוא מין קללה אין מברכין עליו:

ברכות ו משנה א - ג

מאי שנא יין? אילימא משום דאשתני לעלויא, אשתני לברכה? והרי שמן, דאשתני לעלויא ולא אשתני לברכה! ... ונברך עליה בורא פרי עץ זית! - אלא אמר מר זוטרא: **חמרא - זיין, משחא - לא זיין**. ומשחא לא זיין? ... אלמא **משחא זיין!** אלא: **חמרא סעיד, ומשחא לא סעיד**. - וחמרא מי סעיד? ... טובא גריד, פורתא סעיד. ומי סעיד כלל? והכתיב: "ויין ישמח לבב אנוש ולחם לבב אנוש יסעד" וגו' נהמא הוא דסעיד, חמרא לא סעיד! אלא: **חמרא אית ביה תרתי - סעיד ומשחא, נהמא - מסעד סעיד, שמוחי לא משמח**. אי הכי נברך עליה שלש ברכות! **לא קבעי אינשי סעודתייהו עלויה**. אמר ליה רב נחמן בר יצחק לרבא: אי קבע עלויה סעודתיה מאי? אמר ליה: לכשיבא אליהו ויאמר אי הווי קביעותא, השתא מיהא בטלה דעתו אצל כל אדם. ברכות ל"ה ע"ב

¹ "פירות הארץ", נקראים בלשון ימינו "ירקות", ואילו "ירקות" שבלשון חכמים נקראים בימינו "ירקות עלים".

² דברים יב יז, יד כג ו-יח ד'. דעת חלק מן הראשונים שרק שלשה אלו חייבים בתרומות ומעשרות מדאורייתא. (השגת הראב"ד, תרומות פ"ג הלכה טז). וכן דעת רש"י והר"ש. ע"י ט"ז ליוורה-דעה סימן של"א ס"ק ח'.

³ דברים ז יג, יא יד.

הפת, שהם "סועדים",⁴ ולפיכך לא זכה לברכה מיוחדת. היין אמנם אינו "סועד" כמו הפת, שקובעים עליה סעודה, אבל יש לו יתרון אחר, שהוא גם משמח לבב אנוש.

המעלה המיוחדת לפת היא שקובעים עליה סעודה. בשל כך היא מתייחדת מכל שאר המאכלים בברכה שאחריה. רק פת זוכה לברכת המזון של שלש ברכות. כמו היין, היא מתייחדת גם בברכה ראשונה. נמצא, שבין הדגן התירוש והיצהר קובעות הברכות מדרג פנימי: הפת שהיא בסיס לקביעות סעודה, מיוחדת גם בברכה הראשונה וגם באחרונה. התירוש, זכה לברכה ראשונה משלו, ובברכה האחרונה דרגתו נמוכה משל הפת ושווה לשבעת המינים ומיני דגן שאינם פת. והשמן, אין לו ברכה מיוחדת כלל.⁵ מדבריו של רבא נמצאו למדים עוד, שקביעת המעמד של המאכלים אינה תלויה בטעמו האישי של הסועד ובמנהגיו. הנורמה המקובלת היא שבני אדם קובעים סעודתם על הפת, ומי שאינו נוהג כך, "בטלה דעתו אצל כל אדם", למרות שיש הקובעים סעודתם על היין.⁶

ב. בין "שבעה" ל"חביב"

המדרג שבין נוסחי הברכות קובע גם מדרג של קדימויות, מן המיוחד אל הכללי: ברכת הפת והיין קודמות לכל האחרות. העץ קודמת לאדמה והאדמה קודמת לשהכל. לסדר הקדימויות הזה יש שתי סיבות, האחת – כיון שהברכה הכללית יותר פוטרת את המיוחדת, יש להקדים את המיוחדת, כדי שלא להחמיצה.⁷

היו לפניו מינין שבעה על איזה מהן הוא מברך? תמן אמרין כל הקודם למקרא קודם לברכה וכל הסמוך לארץ קודם לכל. ירושלמי ברכות ו ד, י ע"ג

הסיבה האחרת היא שייחוד הברכה מצביע על מעלת המאכל, ומשום חשיבותו ראוי להקדימו. סדרי הקדימה בברכות מאפשרים לפתח מדרג נוסף של ערכים, שלא בא עדיין לידי ביטוי בניסוח הברכות. כך לדוגמה, בין הפירות שברכתם "בורא פרי העץ", ניתן לדעת רבי יהודה, מעמד של קדימה לשבעת המינים.⁸ בתוך שבעת המינים, קובע רב יוסף - ואיתימא רבי יצחק - ש"כל המוקדם בפסוק זה מוקדם לברכה".⁹ בתוך שבעת המינים עצמם, יש קדימה לקרוב למילה "ארץ", ולכן קודמים התמרים לתאנים ולרימונים.¹⁰

הביטוי של חכמים: "מברך על איזה מהם שירצה", יכול להתפרש כשליטת העדיפות של מין שבעה בלבד. אולם מן הגמרא עולה שאין זו רק אמירה שוללת, אלא גם ביטוי חיובי: עולא מנסח את המחלוקת כך: "רבי יהודה סבר מין שבעה עדיף ורבנן סברי מין חביב עדיף".¹¹ מן המלים: "מין חביב עדיף", משתמע, שיש ערך למאכל החביב בעיני האדם והערב לחכו.¹²

היו לפניו מינים הרבה, רבי יהודה אומר: אם יש ביניהם ממין שבעה מברך עליו. וחכמים אומרים: מברך על איזה מהם שירצה. ברכות ו' משנה ד

נמצא, ששלחן הסעודה אינו רק במה לשיקולים רחניים – תורניים בדבר מעלתם של המאכלים השונים על פי "חוסם המקראי, או משקלם וחשיבותם בחיי הכלכלה והמשק, אלא יש ערך וחשיבות גם למה שחביב וטעים לו לאדם.

⁴ שיטה מקובצת ברכות לה ע"ב: "סעיד: פירוש סועד את הלב ומחזקו. זיין: הוא ממעט הרעב מן הגוף אבל אינו מחזק הלב. ויין מחזקו, וזהו המסעוד כדכתיב וסעודו לבכם". הצ"ח האריך בפלפולו בהבחנות בין "זיין", "מזון" ו"סעיד". ועי' במאירי הדן בשאלת מעמדם של התמרים שגם הם "זיין" ו"סעיד".

⁵ למעשה, שמן אינו מאכל כלל, הגמרא מחפשת מהי המציאות שבה בכלל אפשר לברך על שמן בורא פרי העץ. אם שותים אותו כמות שהוא הוא מזיק, אם אוכלים אותו כתיבול למאכל אחר – אין מברכים עליו כי הוא טפל למאכל העיקרי. בסיכום נותרת רק האפשרות לשתייתו מעורב במשקה אחר, לרפואה. (ברכות לה ע"ב – לו ע"א).

⁶ בשבתות וימים טובים, ולאחר הקזת דם, "אדם קובע סעודתו על היין" (ברכות מב ע"ב). המאירי סובר שמשום כך, בדיעבד אם ברך ברכת המזון של שלש ברכות על היין ואפילו על תמרים, יצא ידי חובתו, מכיון שגם הם סועדים את הלב. אבל שאר מינים, כגון תאנים וענבים אינם "סועדים את הלב שיהא שבע וחזק" ולכן אפילו בדיעבד לא יצא בשלש ברכות אלא רק בברכה מעין שלש. (בית הבחירה ברכות לה ע"ב). רבנו יונה (על הרי"ף ו' א-ב), מביא דעה שיוצאים ידי חובה בברכת הזן בלבד על יין ותמרים. מאותה סיבה. ועי' ברא"ש פרק א' סי' טו שדן בדבריו ובמקורות נוספים. הצ"ח (ברכות י"ב א, ד"ה ורבנו אשר) אינו סובר כדעתם, עיינו בדבריו.

⁷ שיקול זה קיים לגבי הקדימות בין עץ, אדמה ושהכל. אך המוציא והגפן מוקדמות לאחרות וגם פוטרות מהן. מה שמצביע על הבדל במשמעות ההעדפה והקדימות של ברכות אלה. ברכות מא ע"א: "בשאיין ברכותיהן שוות, דברי הכל מברך על זה וחוזר ומברך על זה".

⁸ לדיון המפורט בסדרי הקדימה הללו, עי' טור ושו"ע ונושאי הכלים אורח-חיים, סימן רי"א. בספרי דיני ברכות הנהגין האריכו בפירוט רב, ואכמ"ל.

⁹ ברכות מא ב

¹⁰ ברכות מא ב, ירושלמי ברכות ו ד, י ע"ג.

¹¹ ברכות מא ב

¹² עפ"י השלחן ערוך אורח-חיים ריא א, יש הבדל בין "חביב עדיף" ל"איזה שירצה יקדים": "איזה מהם שירצה יקדים ואפילו אינו חביב". השלחן ערוך מגדיר את ההבדל כך: "ונקרא חביב המין שרגיל להיות חביב עליו, אפילו אם עתה חפץ במין השני".

נמצא, שכמו בכל שאר התחומים של עבודת ה', גם האכילה, יש בה שילוב של הא-להי המוחלט והאובייקטיבי, עם האנושי, היחסי והסובייקטיבי.¹³

ג. שלם, גדול וחשוב

מובן, שמערכת הערכים המעצבת את סדרי ברכות הנהנין, לא נוצרה במיוחד עבור הברכות והאכילה, ולא נועדה להם בלבד. היא משקפת סדר ערכים הקיים בכל מרחבי החיים, ובמובן מסוים היא גם מעצבת אותו. כך לדוגמה, חשיבותם של שבעת המינים אינה קשורה רק לברכות, אלו הם המינים שנשתבחה בהם ארץ ישראל, ויש להם מעמד מיוחד בנושאים שונים, ממצות ביכורים¹⁴ ועד שימוש בהם בדרך דרשנית לקביעת שעורים ומידות למצוות התורה.¹⁵ מעמדם של הפת והיין כמרכיבים יסודיים של סעודה ושמחה מתפשט מעבר להלכות ברכות. כגון לענין מצות סעודה על הפת בשבת וביום טוב, ולמצות קידוש והבדלה, וארבע כוסות, על היין.

הדיון על פתייתן ושלמים בברכת הפת, המשולב בדיון על תרומת בצל, מפגיש את הסועד ואת הלומד עם מערכת ערכים נוספת, שהיא ביסודה אסתטית: מה עדיף, השלם או הגדול?¹⁶ הכרעתו של רבי יוחנן היא שהשלם עדיף.¹⁷ אולם בהלכות תרומה הדבר שנוי במחלוקת, בהלכת תרומות, תנא קמא מעדיף את השלם, ורבי יהודה מעדיף את הגדול, שאותו מגדירה הגמרא כ"חשוב".¹⁸

בעדיפויות התרומה, נוסף גם ערך של "מתקיים", מכיון שהשיקול אינו רק בהידור התרומה וחשיבותה, אלא גם בתועלת שלה לכהן. הכהן יעדיף תרומה מדבר המתקיים ומשתמר מאשר תרומה מדבר יפה שאין לו יכולת קיום ממושכת. בעיקר במקום שהכהן אינו זמין אצל התרומה והיא תגיע אליו רק לאחר זמן.

ערך נוסף שמופיע כאן כערך יסודי בדיני הקדימות לברכה הוא המעלה של החטים על פני השעורים. פשוט לרבי יוחנן, שעדיפותה של פת חטים על פני זו של שעורים, קודמת גם לערך של שלמה על פני פרוסה. הגמרא אינה מסבירה כאן במפורש מה יתרון החטים, אולם הסברה פשוטה. פת חטים

היא משובחת יותר, ונחשבת "מאכל אדם" בעוד ששעורים נחשבים למין נחות והם בבחינת "מאכל בהמה".¹⁹ הערך הזה נמצא על הגבול שבין ערכים "תורתיים" ו"מצוותיים"²⁰ עם ערכים תזונתיים ואסתטיים.

איתמר, הביאו לפניהם פתייתן ושלמין;
אמר רב הונא: מברך על הפתייתן ופוטר את
השלמין, ורבי יוחנן אמר: **שלמה מצוה מן
המובחר**, אבל פרוסה של חטין ושלמה מן
השעורין דברי הכל מברך על הפרושה של חטין
ופוטר את השלמה של שעורין.
אמר רבי ירמיה בר אבא: כתנאי; תורמין בצל
קטן שלם אבל לא חצי בצל גדול.
רבי יהודה אומר: לא כי, אלא חצי בצל גדול.
מאי לאו בהא קמיפילגי, דמר סבר: **חשוב עדיף**,
ומר סבר **שלם עדיף**!
היכא דאיכא כהן - כולי עלמא לא פליגי דחשוב
עדיף, כי פליגי - דליכא כהן. דתנן: כל מקום
שיש כהן - תורם מן היפה, וכל מקום שאין כהן -
תורם מן המתקיים, רבי יהודה אומר: אין תורם
אלא מן היפה.
ברכות לט ע"א

¹³ בעל תרומת הדשן קובע, שאם האדם רוצה לאכול רק ממין אחד, אין בכלל מקום לדיני הקדימה, ויאכל מה שהוא רוצה גם אם המאכל השני בעל "מעלה" גדולה יותר. הוא פוסק זאת אפילו במקרה שבו יש פת נכרים נקיה כנגד פת ישראל כשרה (כך לשונו!). הוא פוסק שאם חביבה לו הפת הנקיה, יברך עליה בלבד. אפילו אם בין המסובים יש מי שאוכלים מן הפת הכשרה: "דכל ברכת נהנין תליא בחביבות, דעל חביבות הנאתו הוא מברך ומשבח". (תרומת הדשן סימן לב, הובאו דבריו להלכה ברמ"א אורח-חיים קס"ח א'.

¹⁴ ביכורים א משנה ג: "אין מביאין בכורים חוץ משבעת המינים"

¹⁵ ברכות מא ע"א: "אמר רבי חנן, כל הפסוק כולו לשיעורין נאמר..."

¹⁶ עי' בתורה כתנאי (לט ע"ב), שדנו בשאלה מה עדיפותו של הגדול. רש"י סובר שהיתרון הוא בכמות, תוספות סובר שהוא טוב יותר לאכילה. יתרונו של השלם, לכולי עלמא, היא בעצם שלמותו. ודיון מפורט באפשרויות הפרשניות בסוגיה, ומקבילתה בירושלמי עי' בחידושי הרמב"ן ד"ה ואמר רב הונא. לדיון רחב בסברות על עדיפות השלם לגבי סעודה ולגבי תרומה, עי' בפני יהושע.

¹⁷ רגישותו של רבי יוחנן לענייני אסתטיקה ידועה מן האגדות בדבר יופיו ויחסו אל היופי. לעיל ברכות ג' ע"ב. ובעיקר באגדת היופי בהשוך את הפועלים. בבא מציעא פ"ד ע"א.

¹⁸ הר"ש, הריב"ם ו"ן והרא"ש, הסכימו בפירושה למשנת תרומות (ב ה), שלדעת תנא קמא בצל שלם עדיף כי הוא מתקיים. והעמידו את המשנה במקום שאין כהן, אבל הרמב"ם פירש את המשנה גם במקום שיש כהן, וסבר שלדעת תנא קמא שלם עדיף מגדול, כי הוא "יותר יפה וחשוב". נראה שהרמב"ם פירש המשנה כשיטתו להלכה, ש"אשינויי לא סמכינן" ולכן קיבל את הפירוש הראשוני של הגמרא בברכות. מעניין לציין, שרבי יהודה מוכיח את דעתו מכך שהוא "מאכל פוליטיקין". (עירוניים - תושבי ה"פוליס", העיר ביוניתי). ועל כך אמר הרמב"ם "שהם בני אדם העשירים המתנהגים כמלכים, המפונקים במאכליהם". המחלוקת היא, אם כך, איזו אסתטיקה עדיפה, זו של העם הפשוט, המעדיף את השלמות, או זו של הפוליטיקין, המחשיב את הגודל. ועי' ברמב"ם הלכות ברכות פרק ז' הלכה ד' ובפירושו האבן האזל שם.

¹⁹ לדוגמה: רות רבה ה א.

²⁰ שבא לידי ביטוי בין היתר בכך שמנחות באות מן החטים, לבד ממנחת סוטה ומנחת העומר, שלכל אחת מהן יש טעם מיוחד, מדוע היא מובאת מ"מאכל בהמה".

ד. מעלת הברואים ותיקונם

מעלתם של היין ושל הפת אינה נמדדת רק בתועלת התזונתית שלהם, אלא גם בדרך העיבוד שלהם. ה"עילוי" שלהם נובע גם מכך שנעשה בהם שינוי מהותי מצורתם הטבעית הראשונית. התורה

לא בחר השם בקרבן כי אם בהשתתף מעשה האדם בזה... הפרי, כיון שגידולו נגמר מהטבע בלבד בלא מעשה אדם, לא ירצה לריח נחוח לפני השם יתברך. לכן לא ירצה למנחה רק סולת חטים או גרש כרמל - שנשתתף מעשה האדם, וכן יין ושמן שהכל בא במעשה האדם. ודובשא דתמרי ושאר פירות המשקין היוצאין לא חשיבי, כדאמר פרק כיצד מברכין (ברכות לח, א) דמברכין עליהם שהכל, משך חכמה בראשית ד' ג

מייחסת חשיבות יתירה למעשי האדם המתקנים את היצירה הגולמית של הטבע, שלא כעמדה היוונית המפארת את יפי הטבעי הפראי והלא-מעובד.²¹ לדברי המשך חכמה, מה שתוקן והושבח על ידי האדם, הוא הראוי לקרבן ולעילוי בברכה. מה שנתר בצורתו הטבעית, מתברך על פי טבעו, ומה ששינה צורתו אך ללא תוספת עילוי על ידי מעשה האדם, כדוגמת המשקין היוצאים מן הפירות, יורד מדרגתו לברכת שהכל.

כך עולה מן הדיון של הגמרא על ברכת הקמח. לדעת רב יהודה, מברכים על קמח "בורא פרי האדמה", שכן הוא תוצר של פרי האדמה, ואף על פי שעבר עיבוד, בטחינה, אין הוא משתנה מברכתו, כמו השמן, שגם ברכתו, למרות השינוי ממצבו הטבעי כזית, היא "בורא פרי העץ".

רב נחמן חולק וסובר, שיש הבדל מהותי בין קמח לבין שמן, כי השמן הגיע לדרגת העיבוד המיטבית שלו, ואילו הקמח יש לו עילוי נוסף, בהפיכתו לפת, ולכן במצבו העכשווי, אין לברך עליו אלא שהכל.

הקריטריון העומד לדיון בסוגיה זו הוא מידת תיקונו של המאכל וזיקתו אל צורתו הטבעית. כאמור לעיל, הנחת היסוד היא שקיימת מעלה בברכות לדבר שגידולו מן הארץ. השאלה הנדונה כאן היא כיצד משפיע העיבוד על מעלתו של המאכל. התהליכים מנוגדים באופיים: מגמה אחת של עיבוד מעלה את ערכו של המוצר, שכן היין והפת נחשבים למדרגה גבוהה מן הענבים והחטים. הם מזינים, היין משמח והפת משמשת לקביעת סעודה. גם השמן עובר עיבוד שמשביח אותו, מזית לשמן. אף על פי שהעיבוד של השמן אינו מקדם אותו לזכות לברכה בפני עצמו, די בו כדי לשמר את הברכה המקורית. השאלה המיוחדת לגבי קמח

קמחא דחיטי, - רב יהודה אמר: בורא פרי האדמה; ורב נחמן אמר: שהכל נהיה בדברו.

אמר ליה רבא לרב נחמן: לא תפלוג עליה דרב יהודה, דרבי יוחנן ושמואל קיימי כוותיה; דאמר רב יהודה אמר שמואל, וכן אמר רבי יצחק אמר רבי יוחנן: שמן זית - מברכין עליו בורא פרי העץ; אלמא: אף על גב דאשתני - במלתיה קאי; הא נמי, אף על גב דאשתני - במלתיה קאי.

מי דמי? התם - לית ליה עלויא אחרינא, הכא - אית ליה עלויא אחרינא בפת. ברכות לו ע"א

נובעת מהיותו מצוי במצב ביניים, מכלל חיטה יצא ולכלל לחם לא הגיע. מבחינת פעולת העיבוד, יחס הקמח לחטים הוא יחס השמן לזית, אולם מבחינת העילוי שלו, הוא שונה. לדעת רב נחמן, הקמח אינו מזון אלא חומר גלם, ולכן יתכן לומר שברכתו שהכל. מה שאין כן השמן שהוא מוצר מוגמר ומוכן לשמוש בצורתו זו.²² לגבי פירות וירקות אחרים, יש מקום לדון בשאלה האם העיבוד שלהם, בדרך של מיצוי או בישול נחשב השבחה או פגימה מן המצב הטבעי וגורמות לשינוי הברכה.

²¹ בויכוח בין טורנוסרופוס הרשע לרבי עקיבא על המילה, מוחה נציג התרבות ההלנית-רומית, כנגד השחתת גוף האדם והפגימה במעשה הבורא. רבי עקיבא מציג את העמדה היהודית המנוגדת: גלוסקאות עדיפות על שבלים, וכלי מילת עדיפים על אניצי פשתן. (תנחומא, מהד. בובר, תזריע ז')

²² דוגמה דומה לזו היא מיץ ענבים, שמכלל ענבים יצא ולכלל יין לא הגיע. ההבדל הוא שמיץ ענבים הוא משקה כר-שתייה שלא כקמח שאינו מאכל מצוי. ועוד, שלגביו יש לימוד מיוחד מדרשה שדינו כיון. ראו בשו"ת האחרונים המסכמים את הדיון בנושא: הגרצ"פ פרנק, שו"ת הר צבי, אורח חיים א' סימן קנח. הגרש"ז אורבך, שו"ת מנחת שלמה ח"א סימן ד'. ר"מ קליין, שו"ת משנה הלכות ח"א סימן לח.

ה. דרכי עיבוד המזון

קיימות דרכים שונות לעיבוד פירות וירקות, יש מהן המשביחות אותם, יש המשאירות אותם כמות שהיו, מבחינת ערכם לברכה, ויש מהן המורידות אותם בדרגה. בגמרא דנים בפעולות שעיקרן שינוי הצורה, על ידי מיעור או טחינה,²³ בסחיטתם למיץ²⁴ או בישולם²⁵ – שלקות.²⁶

המיעור והטחינה משנים את צורתו של הפרי או הירק, ובכך הם פוגמים ממעלתו המקורית, הטבעית. אך לעתים הם משביחים אותו לאכילה. בסיס הדיון מתקיים בגמרא סביב ה"טרימא", מאכל של תמרים כתושים. הגמרא מקישה מהלכות תרומה, שרמת העיבוד הזאת אינה נחשבת לפגיעה באיכות הפרי, ולכן כל עוד חומר הפרי נותר בעינו, ברכתו נשארת ברכת העץ. עם זאת, ברמות מסוימות של כתישה ומיעור, ובמיוחד כאשר נוסף

דאמר רב אסי: האי תמרי של תרומה - מותר לעשות מהן טרימא, ואסור לעשות מהן שר. והלכתא: תמרי ועבדיהו טרימא - מברכין עלוייהו בורא פרי העץ. מאי טעמא - במלתייהו קיימי כדמעיקרא. ברכות ל"ח ע"א

לכך בישול עם חומרים אחרים, יורד הפרי ממעלתו הראשונית וברכתו שהכל.²⁷ יש אומרים, שלעתים הפרי המעובד בדרך זו יורד מדרגתו רק ברמה אחת – מ"פרי העץ" ל"פרי האדמה".²⁸

בשונה ממיעור, סחיטה מעלימה לגמרי את הפרי המקורי ומוותרת ממנו נזלים בלבד. בלשון הגמרא: "זיעה בעלמא". לפיכך תהיה ברכתו "שהכל".²⁹ בעל הלכות גדולות אינו מקבל את דברי הגמרא כפשוטם, והוא סובר שאם בדבש התמרים לא נתערב שום חומר אחר ברכתו תהיה עדיין "עץ", ורק אם שרו את התמרים במים הוא יורד לדרגת שהכל.³⁰ יש אומרים שיתרונו של דבש תמרים על שאר מיצי הפירות הוא בכך שהתורה עצמה תיארה את התמר בשבעת המינים בתואר "דבש".³¹ החזון-איש סבר שמיץ תפוזים ושאר פירות הדר דינו כטרימא, ואפשר שברכתו פרי העץ. ויש מי שסובר שברכתו העץ, מפני שכיום עיקר נטיעתם של עצי פרי

ואמר רב בר רב אשי: האי דובשא דתמרי מברכין עלויה שהכל נהיה בדברו. מאי טעמא? - זיעה בעלמא הוא. כמאן? כי האי תנא, דתנן: דבש תמרים, ויין תפוחים, וחומץ ספוניות, ושאר מי פירות של תרומה רבי אליעזר מחייב קרן וחומש, ורבי יהושע פוטר. ברכות לח ע"א

ההדר היא לצורך סחיטת המיץ, וכיון שכך הם דומים לענבים זיתים, שמכיון שנטיעתם העיקרית היא על דעת היין והשמן, סחיטתם אינה מגרעת אלא עליו.³² החזון-איש דן בין היתר בשאלה אם יש נפקות הלכתית לכך שאופן השימוש בפרי השתנה במשך הדורות.

הסוג השלישי של עיבוד הפרי הוא שלקות, דהיינו, בישול. בענין הבישול יש להבחין בין גוף הפרי שהתבשל לבין המים שבהם התבשלו הפירות או הירקות, והנזלים שהופרשו מהם. וכן, יש חשיבות לשאלה אם נתבשלו עם

²³ סוגית "טרימא", ל"ח ע"א, שלחן ערוך אורח חיים רב ז.

²⁴ סוגית "דובשא דתמרי", ל"ח ע"א, שלחן ערוך אורח חיים רב ח.

²⁵ סוגית שלקות, ל"ח ע"ב, שלחן ערוך אורח חיים, רה א, - בישולי יקות, רב יב – בישולי פירות.

²⁶ לסיכום כללי של הנושא עי' באנציקלופדיה התלמודית כרך ד', ערך ברכת הפירות.

²⁷ יש להבדיל בין מקרה של מיעור ושינוי צורה בלבד, כמו ב"פירה תפוחי אדמה", לבין מקרה שבו המיעור והטחינה נעשים בתוספת לבישול וערכוב בדברים נוספים, כגון קונפיטורת פירות. (כל הדיון באורח-חיים סימן ר"ד בטור, שלחן ערוך ונושאי כליהם)

²⁸ עי' ב"ח, אורח חיים סימן רב ס"ק ה'.

²⁹ עי' ברמב"ן חולין קכ ב', שמבחיין בין "זיעה בעלמא" לבין "אינו אוכל". ובפני יהושע לברכות ל"ח ע"א, ד"ה מיהו ראיתי, שמציע הסבר נוסף לכך שמי פירות אינם כפירות – מגזירת הכתוב שנאמרה בערלה.

³⁰ הלכות גדולות, הלכות ברכות פרק שישי עמוד סט. הוא מבחין בלשונו בין "דתארו להו מיתרא" (משרה) שברכתו שהכל, לבין "דובשא דדאיב מן תמרי" שברכתו העץ. יש מן המפרשים שלא ראו לשונו אלא בציטוט בפרפרזה אצל ראשונים אחרים, ולכן פירשו בו פירושים שאינם עולים יפה עם לשונו המקורית. עי' בהגהת אשרי לראש ברכות פרק ו' סימן יב.

³¹ רא"ש ברכות פרק ו' סימן יב ובתוספותיו בד"ה האי דובשא. לח ע"א. יתכן שחכמי בבל החשיבו את התמרים ודובשם ביותר שהרי היה זה מאכל ומשקה חשוב ביותר אצל הבבלים עוד מימי הגמרא, (תענית ט' ב), והתקשו לקבל שהדבש של התמרים נופל בערכו משמן זית. למעלה הרוחנית המיוחדת של התמרים בבבל עי' ר' צדוק הכהן מלובלין, פרי צדיק לבראשית, קונטרס עת האוכל בענייני אכילה אות י"ג.

³² וכן שאר פירות הדר העומדים לסחיטה ולשתיה (חזו"א מועד, הלכות ברכת הפירות סימן ל"ג ס"ק ה') לדבריו, יש בפרי הדר שתי מעלות על פני שאר מיצי פירות. האחד, שהפרי כולו נסחט והופך לנוזל, ועוד, שהעצים ניטעו על דעת זו, שישתמשו בפרי להפקת מיץ. החזו"א נסמך בדבריו על דברי הרשב"א בברכות ל"ח א', מהם משמע שהחסרון של מי פירות הוא שאינם דרך האכילה העיקרית של הפרי. שלא כזיתים וענבים. ועי' בדיונו של הגר"ז אורבך בשאלה אם מותר לסחוט מיץ פרי הדר מפירות שביעית, שלא כשאר פירות שאסור לסחטן כי מוריד את הפרי ממעלתו וקדושתו. (מנחת שלמה, חלק א' סימן מו). דיון דומה לזה התקיים בשאלת הברכה על הסוכר המופק מקני-סוכר. שהרמב"ם פסק שברכתו שהכל והטור טען שיש לברך עליו ברכת הפרי. עי' בשלחן-ערוך אורח חיים רב טו, ובדיון המפורט של הביאור-הלכה בד"ה על הסוכר.

ועל הירקות אומר וכו'.

קתני ירקות דומיא דפת – מה פת שנשתנה על ידי האור, אף ירקות נמי שנשתנו על ידי האור. אמר רבנאי משמיה דאביי, זאת אומרת: שלקות מברכין עליהן בורא פרי האדמה (ממאי - מדקתני ירקות דומיא דפת).

דרש רב חסדא משום רבינו, ומנו? רב: שלקות מברכין עליהם בורא פרי האדמה; ורבתינו היורדין מארץ ישראל, ומנו? עולא משמיה דרבי יוחנן אמר: שלקות מברכין עליהן שהכל נהיה בדברו;

ואני אומר: כל שתחלתו בורא פרי האדמה, שלקו - שהכל נהיה בדברו; וכל שתחלתו שהכל נהיה בדברו, שלקו - בורא פרי האדמה.

בשלמא, כל שתחלתו שהכל נהיה בדברו שלקו בורא פרי האדמה – משכחת לה בכרבא וסלקא וקרא; אלא כל שתחלתו בורא פרי האדמה שלקו - שהכל, היכי משכחת לה? אמר רב נחמן בר יצחק: משכחת לה בתומי וכרתי. ברכות לח ע"ב.

מרכיבים אחרים שנתנו בהם טעם.³³ בסוגית השלקות ניתן משקל משמעותי לאופן השימוש הרגיל בפרי. נראה, שהמחלוקת הראשונית בין רב ושמואל לבין רבי יוחנן היתה מחלוקת מהותית, באיזו מידה יש חשיבות ומעלה לפרי בצורתו הטבעית, ובאיזו מידה העיבוד שלו בידי האדם מהווה פגימה או עליו. אביי סבר, בפתיחת סוגית השלקות, שהמצב הראשוני של ירקות עליו מדובר במשנה הוא "שלקות", כי הקביל אותם לפת. כשם שהפת נעשה בה שינוי כך ירקות. אביי מייצג את העמדה שהמעובד עדיף.³⁴ הפשרה של עולא היא שהדבר תלוי בטיבו של הפרי הטבעי. אם דרך אכילתו הרגילה היא חי, בלא בישול, אזי בישולו יוריד אותו למדרגת "שהכל", ואם דרך אכילתו הרגילה היא בבישול, יברכו עליו כשהוא מבושל את ברכת המין: "עץ" או "אדמה", וכשאוכלים אותו חי תהיה ברכתו "שהכל".³⁵

אחת הדוגמאות האופייניות לשינוי ב"תרבות הצריכה" ודרך השימוש במזון, שיש לה קשר הדוק גם לשאלת הברכה, היא הופעת התה, הקפה והקקאו והתפשטות השימוש בהם בתחילת העת החדשה. שתית התה והקפה, הקקאו והשוקולד.

משקאות אלה הגיעו לאירופה ונפוצו בה בעקבות עידן המסעות במוצאי ימי הביניים וראשית העת החדשה. התה הגיע מן המזרח, הקפה, מאתיופיה דרך ארצות האיסלם, והקקאו מיבשת אמריקה. בתוך פרק זמן לא רב, נוצרה סביבת תרבות שלמה, הן בנוהגי השתיה הביתית והן בהופעת המוסד הקהילתי "בית קפה" ודומיו. בספרות התורנית מן התקופה ההיא ואילך קיימת התייחסות מרובה למוצרים חדשים אלו ולתרבות שנוצרה סביבם יצירה עניפה, הכוללת דיונים בנושאים שונים וביניהם: ברכותיהם,³⁶ הכנתם בשבת,³⁷ שימוש בהם לקידוש והבדלה,³⁸ היתר שתייתם כשבשולו על ידי נכרים³⁹ ועוד. קיימת גם התייחסות מוסרית לתרבות השתיה המתחדשת בבתי הפרטיים ובבתי הקפה. משקאות אלה מופקים מצמחים שאין להם כמעט ערך בצורתם החיה, והם נחשבו לעצי סרק, עד שהפכו לגידולים שנועדו להפקת העלים או הפולים שמהם מפיקים את המשקאות. מסתבר, שיש לברך על המשקאות הללו את ברכת הפרי, כיון שזו דרך השימוש העיקרית, ובעצם כמעט היחידה בו. אולם המנהג הרווח הוא לברך עליהם "שהכל".⁴⁰ הכללים "פוק חזי מאי עמא דבר", ו"הנח להם לישראל אם אינם נביאים הם, בני נביאים הם", משמשים כדי לקבל את התפיסה, שהמשקאות הללו אינם

³³ תורה משכחת לה, ל"ח ע"ב. לדיון מקיף בטיבם של מרקי פירות וירקות ותבשיליהם וחילוקי הדינים בהם, עי' בערוך השלח סימן רב סעיפים לב – מא.

³⁴ לפי הסברו של אביי, היה מקום לחשוב שגם בפירות, המצב הראשוני לברכה הוא הנוזל הסחוט, בשל ההקבלה לגפן. אב מסוגית "דובשא דתמרי" נראה שהיה ברור שבשונה מבישול ירקות, סחיטת פירות אינה עליו להם כלל, ומיץ פירות נחשב ל"זיעא בעלמא" או אפילו אינו אוכל כלל.

³⁵ הבחנה זו קיימת גם בסוגית הירושלמי המקבילה, באופן שונה במקצת, ועי' בחידושי הרשב"א, ד"ה אמר רנב"י, לדרך ל"ח ע"ב, הערוך השוואה בין שני התלמודים ומונה גם את שיטות הראשונים שלפניו. הלכות ברכת השלקות מפורטות באורח-חיים סימן ר"ה: טור ונושאי כליו, שלחן-ערוך ונושאי כליו.

³⁶ לסיכום תגובותיהם הראשוניות של הפוסקים בתקופת ההתפשטות של הקפה והתה, ראו בתשובתו של ר' יעקב רישר (פראג 1670-מץ 1733), שבות יעקב חלק ב' סימן ה'. הוא פוסק לברך שהכל, ומתלבט אם מותרים בשתיה בפסח. וכתב בסוף דבריו: "ובאמת הראשונים לא הזכירו דינים אלו לפי שלא היה מצוי ביניהם דברים כאלו במדינות אלו רק חדשים מקרוב באו מארץ תוגרמה".

³⁷ בהקשר זה מעניין במיוחד לציין את המעשה ב"מופלגי תורה דק"ק פרנקפורט" בימי החתם סופר, שהתקינו להם מנגנון משובל להדלקה "אוטומטית" של כירה שעליה הונחה קדרת קפה, לשתיה בעת שיקומו בליל שבת לעסוק בתורה. (ציץ אליעזר, חלק ז' סימן טז אות ב).

³⁸ עי' לדוגמה בשו"ת ציץ אליעזר חלק ח' סימן טז. שהתיר בשעת הדחק, ומנה שם חבל אחרונים שפסקו כך ואף מי שנהגו כך למעשה. ואילו הרב עובדיה יוסף כתב שהדבר "אסור בהחלט" (ביע אומר חלק ג' סימן ט).

³⁹ הנודע ביהודה (המאה 18, פראג) אוסר לשתות בבתי הגויים קפה ואף בבתי קפה אסר, אך מעיד על כך שרבים נוהגים כן, ובהם גם בני תורה (שלדבריו אמנם הם בני תורה אך לא "בני יראה") ואין בכוחו לאסור. (נוב"י קמא, יורה דעה סימן לו).

⁴⁰ דיון תמציתי בשאלה זו – בשו"ת משנה הלכות חלק ו' סימן לח.

נתפסים כבישולי הפרי, אלא כשכר ומיצי פיר, שרמת העיבוד שלהם מרחיקה אותם מן ההקשר המקורי והטבעי שלהם ומחשיבה אותם בעיני הבריות כדבר שאין גידולו מן הארץ.⁴¹

1. סוד הדעת: כושר המין וההבחנה

הסיבה לגיוון הברכות מובאת בגמרא כהסבר לדעתו של רבי יהודה שיש לברך "בורא מיני דשאים" על הירקות. כשם שלכל יום יש ברכה המתאימה לו, כך לכל מין מאכל ראוי שתהיה הברכה המתאימה לו. שיטתו של רבי יהודה עקבית, וכך הורה גם בשאלה אם היו לפניו הרבה מצוות. חכמים אומרים שמברך באופן כללי "אשר קדשנו במצוותיו וצונו על המצוות" ורבי יהודה אומר, לברך בכל מצוה בפני עצמה.⁴² הגיוון בין סוגי המזון הוא כמעט אינסופי,⁴³ והוצע גם לחלק בין מיני דשאים למיני זרעים⁴⁴ ולחוסף ברכה לשלקות: "מצמיח אדמה בדברו".⁴⁵ בסופו של

ואמר רבי זירא ואיתימא רבי חיננא בר פפא: מאי טעמא דרבי יהודה? אמר קרא: ברוך ה' יום יום. וכי ביום מברכין אותו ובלילה אין מברכין אותו? אלא לומר לך: כל יום ויום תן לו מעין ברכותיו. הכא נמי, כל מין ומין תן לו מעין ברכותיו. ברכות מ ע"א

דבר, המחלוקת בין רבי יהודה לחכמים אינה קוטבית-קיצונית, אלא מידתית, אלו ואלו מסכימים שיש ערך למיון ולגיוון ואלו מסכימים שלא ניתן לייחד ברכה לכל תת-מין ולכל פרט בפני עצמו. הראי"ה קוק מסביר את טעם המחלוקת בשאלה אם יש חובה לדרוש את מעשי ה' "על פי אורחות הטבע לפרטי היצירה", או "שאינו זז מידת כל אדם, ודי לכל איש להכיר בכלל מעשה ה' ולעבדו באמונה, והאמונה אינה צריכה לפרטי פרטים, כי אם בכלל, שהשי"ת הוא עושה ויעשה את כל המעשים".⁴⁶ על בסיס דבריו אלה, ניתן להוסיף ולומר שהרעיון גנוז כבר בפסוקי הבריאה. כל מין מבעלי החיים הובא אל האדם לראות "מה יקרא לו". נתינת השמות זיהויו המינים

והפרטים של החי והצומח, וכל הבריאה כולה, היא תכונה ודרך התנהגות אופיינית לאדם, שתפקידו להנהיג את הבריאה כולה ולשלוט בה. היכולת להבדיל בין הדומים שייכת למידת הדעת, "שאם אין דיעה הבדלה מנין".⁴⁷ היכולת האנושית והאחריות האנושית לבריאה באה לידי ביטוי גם בדרישה לסווג ולמייין את המינים לפי הברכות: גם בברכות הנהנין, גם בברכות המצוות וגם בברכות השבח והודאה.⁴⁸ כשם שפעוט מגבש את תפיסת המציאות שלו על ידי השאלה החוזרת ונשנית "מה זה", על כל חפץ שהוא רואה, והמדענים ממיינים ומסווגים כל בריאה חדשה שהם פוגשים – מרמת החלקיק ועד מערכת כוכבים, ומיסוד בטבלה המחזורית ועד מיני הצמחים ובעלי החיים, כך ה"אדם המברך", מגבש את תפיסת המציאות שלו על ידי השאלה "מה מברכים על זה". לא בכדי, מוסרים בשם האריז"ל, שאדם הפוטר עצמו מטרחה זו ויוצא ידי חובת הספק בברכת "שהכל" – הרי זה בור.⁴⁹

אמרו חז"ל [ב"ק ל']. האי מאן דבעי למיהוי חסידא יקיים מילי דברכות... ונראה דה"פ דהחסידי עושה לפניו משורת הדין והנה בברכות קיי"ל ספק ברכות להקל והחסידי מוציא את עצמו מידי קולא ז... וכל שכן שהחסידי לא יסמוך עצמו על מה דתנן: "ועל כולם אם אמר שהכל יצא", והפוטר עצמו בכל דבר בברכת שהכל הרי זה בור [א"ר סק"א בשם האריז"ל]: ערוך השולחן אורח חיים סימן רב ב

מברכים על זה". לא בכדי, מוסרים בשם האריז"ל, שאדם הפוטר עצמו מטרחה זו ויוצא ידי חובת הספק בברכת "שהכל" – הרי זה בור.⁴⁹

⁴¹ עיי' בשו"ת מנחת שלמה חלק א' סימן צא שלדעתו מן הראוי לברך על מאכל שוקולד כורא פרי העץ. ותגובתו של הרב וואנר בשו"ת שבט הלוי ח"ז סימן כז, שיש לברך שהכל, והשתמש גם בשיקול של מנהג העולם ש"בני נביאים הם".

⁴² סוכה מו ע"א, עיי' בערוך השולחן אורח חיים ר"ה, א – ב, שדן בשאלה מדוע פסקו בברכת המצוות כרבי יהודה ואילו כאן אין הלכה כמותו.

⁴³ שאלת המיון היא שאלה חשובה גם במדעי הטבע וגם שאלת יסוד בלוגיקה – לשאלה האם ניתן להמשיך למיין עד אינסוף, ושאלות נוספת בתחום ההגדרה, המיון והסיווג, בפילוסופיה ובמדע, עיי' ש.ה. ברגמן, מבוא לתורת ההגיון, עמ' 124 – 149.

⁴⁴ בתוספתא ברכות פרק ד' הלכה ד', מוזכרת גם ברכת "מיני זרעים" לחלק מן הירקות.

⁴⁵ תוספתא שם. וראו בהרחבה במאמרו של הרב יהודה זולדן: "ברכותיו של רבי יהודה, תן לו מעין ברכותיו". אילנות א' תשס"ז (27) – (39).

⁴⁶ עין איה, ברכות חלק ב עמ' 186.

⁴⁷ ירושלמי ברכות, ה ב, ה ע"ג. ובחסידות: מאור עינים לר"נ מטשרנובל: פרשת שלח ופרשת ואתחנן. על הדעת כמבחינה בין סוגי המאכלים ומשמשת לבירור הטוב מן הרע בתחום האכילה: שפת אמת לפרשת שמיני תרמ"ח. על הזיקה המיוחדת שבין מידת הדעת למאכל מדבר שנידולו מן הארץ, "עץ השרה" ו"עץ הגן" שאכילתו הפכה את האדם ל"יודע טוב ורע" כא-להים, עיי' ר' צדוק הכהן מלובלין, קומץ המנחה ח"ב אות כו.

⁴⁸ הרב זולדן במאמרו הנ"ל, מצביע על קיומה של שיטת עקבית אצל רבי יהודה, בכל סוגי הברכות.

⁴⁹ היכולת לברך ברכות בנוסח הנכון ובדרך הראויה נחשבת לכלי הבחנה בין החכם לבין הבור כבר מימי התנאים. "מברכותיו של אדם ניכר אם תלמיד חכם הוא אם לאו" (ברכות נ ע"א, ובירושלמי: "אם בור" ברכות א ה"ה, ג ע"ג). הפולקלור היהודי יודע לספר על

שלחנו של אדם הופך להיות, בזכות הברכות, ל"מעבדה", שבה, בין היתר, מעוצבת יכולת ההבחנה ותשומת הלב לפרטים ולמגוון של הבריאה שניתנה לו "לאכלה".

ז. מעלות פרי העץ

מי שיבחן, לדוגמה, את המאמץ האינטלקטואלי שנדרש במהלך הדורות ולא תם עד ימינו לביורר ההבחנה בין "פרי האדמה" ל"פרי העץ", יבין בנקל את הזיקה הקיימת בין מיון הברכות לבין ריבוי הדעת והעמקתה. לכאורה, ההבחנה פשוטה, מה שגדל על עץ ברכתו בורא פרי העץ, ומה שגדל על האדמה, ברכתו בורא פרי האדמה, כך מפורש במשנה הראשונה בפרק. הבעיה היא, מה קורה במקרי הגבול: מה בדיוק נחשב לפרי, ומה בדיוק נחשב לעץ. דוגמה

משנה. בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה - יצא, ועל פירות הארץ בורא פרי העץ - לא יצא. ועל כולם, אם אמר שהכל נהיה בדברו - יצא.
גמרא. מאן תנא דעיקר אילן ארעא היא? אמר רב נחמן בר יצחק: רבי יהודה היא, דתנן: יבש המעין ונקצץ האילן - מביא ואינו קורא; רבי יהודה אומר: מביא וקורא.
ברכות מ ע"א

אחת למורכבות הדיון היא שאלת הברכה על חלקיו השונים של שיח הצלף. קיימת מחלוקת התנאים בידינו ערלה ובמקביל בידינו ברכות בשאלה אילו מחלקי שיח הצלף נחשבים לפרי, ואילו מהם, אף על פי שמשתמשים בהם גם לאכילה, אינם חשובים פרי. העובדה שבתוך צמח אחד יכולה להיות הבחנה בין עץ לאדמה, מעידה עד כמה מדובר בהבחנה דקה שאינה מובנת מאליה.

אמר רב יהודה אמר רב: צלף של ערלה בחוצה לארץ - זורק את האבינות ואוכל את הקפריסין. למימרא, דאבינות פירי וקפריסין לאו פירי? ורמינהו: על מיני נצפה על העלים ועל התמרות אומר בורא פרי האדמה, ועל האבינות ועל הקפריסין אומר בורא פרי העץ! - הוא דאמר כרבי עקיבא; דתנן, רבי אליעזר אומר: צלף - מתעשר תמרות ואבינות וקפריסין, רבי עקיבא אומר: אין מתעשר אלא אבינות בלבד, מפני שהוא פרי.
ברכות לו ע"א

השאלה מה נחשב לעץ ומה לצמח האדמה העסיקה את הפוסקים בכל הדורות. ככל שהתחדשו מיני מאכל חדשים במשך הדורות. בגמרא מצויים שני קריטריונים להגדרת עץ. בירושלמי: "תני רבי חיננא בר פפא, את שהוא עולה מגזעו - מין אילן, משרשיו - מין ירק".⁵⁰ ובתלמוד הבבלי בפרקנו, השאלה היא אם אחרי הקטיף חוזרים הפירות לצמוח מאותו גזע או ענף, או שהצמח כולו מתחדש.⁵¹ המושג שבו השתמשו המפרשים והפוסקים בהקשר זה הוא המושג "גזעו מחליף". מושג שיש לו גם שימוש מושאל באגדה - לצדיק ששרשיו נטועים על פלגי מים והוא ממשיך לעשות פירות ופירי פירות לדורות רבים.⁵² בחיבורי הפוסקים נוספו הבחנות נוספות: אם הגזע חלול, אינו נחשב עץ, וכן אם מוציא פירות בתוך שנתו. להגדרות אלו יש חשיבות בכל מקרי הביניים המסופקים. דוגמה אופיינית לנושא שכזה הוא מעמדם של

היכא מברכינן בורא פרי העץ היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוזא והדר מפיק אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוזא דהדר מפיק לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה.
ברכות מ' א-ב.

החצילים.⁵³ לראשונה דן בהם כנראה הנוסע רבי אשתורי הפרחי, במאה ה-14 ופסק שזה פרי גמור ויש בו דין ערלה. הוא התרשם מההבדל בין אופן גידולו באירופה לבין גידולו במזרח. בתשובה מפורסמת בין הפוסקים חלק הרדב"ז על מסקנתו וטען שיש להבחין בין זנים שונים של חצילים: השחור והלב.⁵⁴ בסופה של התשובה הוא מספר שכשעלה לארץ ישראל ראה שכולם נהגו בו היתר, כלומר שאין בו דין ערלה, וכפי שנתבאר לעיל בענין הקפה והתה, המנהג הרווח הוא שנקבע להלכה, אף על פי שהיה מנוגד לדעתם של חלק מן הפוסקים. גם

דרך בחינה לחתן צעיר בביקורו הראשון בבית חמיו לעתיד: היו מגישים לפניו קערת פירות ומיני מאכלים מהודרת ומגוונים, וצופים בו, אם ידע את סדרי הברכות וקדימות המאכלים כראוי.

⁵⁰ ירושלמי כלאים ה' ז, ל ע"א

⁵¹ השאלה אם מדובר בגזע או בענף משמעותית להגדרת הברכה על שיחים שונים. ע"י בתור"ה איתיה לגוזא ברכות מ ע"א. בשלחן ערוך אורח חיים סימן ר"ג סעיף ב', "על התותים הגדלים בסנה", בהגהת הרמ"א, בערוך השלחן סימן רג סעיף ב - ה, ובמשנה ברורה סימן ר"ג ס"ק ג'.

⁵² תענית כ' ע"א, בבא בתרא פ ע"ב. נראה שיש דו-משמעות לביטוי "גזעו מחליף", יש מקומות שבהם הכוונה שהגזע נשאר והפירות מתחלפים, ויש מקומות שבהם משתמע הפוך, ש"גזעו מחליף" הוא שהגזע עצמו מתחלף משנה לשנה.

⁵³ מילה עברית מחודשת - על ידי א.מ. לונץ. והפוסקים עד לדורות האחרונים השתמשו בצורה הערבית: בדינג'אן.

⁵⁴ שו"ת רדב"ז (מאה 16, מצרים וארץ ישראל), חלק ג' סימן תקלא.

בנושא זה, מעמדו של הצמח והמאכל מתגבש מתוך צירוף של דיון במקורות ובגדרים ההלכתיים המקובלים, עם הנוהג המתרווח בציבור שכלל הנראה משקף איזו הבחנה ראשונית ואינטואיטיבית של הרגילים בברכות.⁵⁵ במהלך הדורות הבאים, ככל שנודדי היהודים בעולם, תנועת הסחר הבינלאומי וחיידושי החקלאות המודרנית חשפו את קהל המברכים לפירות חדשים ומשונים, הלכו והתרבו הדיונים המפורטים אודות מעמדם החקלאי-הלכתי של הפירות החדשים לענין הברכה. עם שיבת ציון של דורנו נתרבו כמובן גם הדיונים ההלכתיים בתחומי המצוות התלויות בארץ, ובהם נעשה שימוש גם באותן הגדרות ששימשו בימי

פה עה"ק ירושלים תובב"א לא ראיתי לשום חסיד וחכם שחששו לאסור הבדינגא"ן וכולם אוכלים אותו אעפ"י דהם מחמירין לעצמם בכמה חומרות ומתנהגים בכמה מיני קדושות בעשר ידות מדובר בהם נכבדות ויש להם על מה שיסמוכו באכילת הבדינגא"ן [= חצילים].
שו"ת מחנה ישראל סימן נד

הגלות בעיקר לענייני ברכות.⁵⁶

החילוקים המשניים בין סוגי פרי האדמה: "בורא מיני דשאים" ו-"בורא מיני זרעים" לא התקבלו להלכה. אך החילוק היסודי בין "פרי האדמה" ל"פרי העץ" נשמר, למרות שאפשר היה להכיל גם את פרי האילן בתוך ברכת פרי האדמה, כפי שנפסק במקרה שבירך בדיעבד על פרי העץ – אדמה. נראה, שהסיבה העיקרית לכך היא כפולה. ראשית, ההבחנה בין "עץ" ל"אדמה" חשובה לא רק לענין ברכות, אלא היא נוגעת לכלל דיני המצוות בארץ כגון ערלה ונטע רבעי. ההבחנה לענייני המצוות כרוכה גם בהבחנה במדרג הרוחני-קדושתו.⁵⁷ דרגתו של העץ ופריו גבוהה מזו של פרי האדמה, שהרי הוא זכה להתעטר במצוות מיוחדות ובלשונות ייחוד

בתורה, כגון: "כי תבואו אל הארץ ונטעתם כל עץ מאכל", "וערלתם ערלתו את פריו", "בשנה הרביעית יהיה כל פרי קדש הלולים לה",⁵⁸ "לא תשחית את עצה לנדוח עליו גרזן, כי ממנו תאכל ואותו לא תכרות, כי האדם עץ השדה לבוא מפניך במצור".⁵⁹ ואף זכה ל"ראש השנה לאילנות",⁶⁰ הוא היום שבו נאמרות כל הדרשות על מעלת העץ ופירותיו. בדרשות הללו מקובל להשוות את האדם לעץ, ואף הסימנים שניתנו בהגדרתו ה"הבוטנית-הלכתית" של העץ, נדרשו בהקבלה לאדם: האדם דומה יותר לגזע שעושה פירות, הן פירות חמריים בדרך של הולדה והן פירות רוחניים בדרך של יצירה. הפירות נובעים מחלקים העליונים שלו ולא מן הסמוך לקרקע, הוא מתחיל לעשות פירות רק אחרי שנים של גידול, ואינו "חד שנתי" כירקות השדה.⁶¹

דהנה תרי תלמידי דהוו יתבי קמיה דבר קפרא, הביאו לפניו כרוב ודורמסקין ופרגיות, נתן בר קפרא רשות לאחד מהן לברך,

קפץ וברך על הפרגיות, לגלג עליו חברו. כעס בר קפרא, אמר: לא על המברך אני כועס אלא על המלגלג אני כועס; אם חבירך דומה כמי שלא טעם טעם בשר מעולם – אתה על מה לגלגת עליו? חזר ואמר: לא על המלגלג אני כועס אלא על המברך אני כועס. ואמר: אם חכמה אין כאן, זקנה אין כאן? תנא: ושניהם לא הוציאו שנתן.

מאי לאו בהא קא מיפלגי: דמברך סבר: שלקות ופרגיות שהכל נהיה בדברו, הלכך חביב עדיף; ומלגלג סבר: שלקות - בורא פרי האדמה, פרגיות - שהכל נהיה בדברו, הלכך פירא עדיף!

לא, דכולי עלמא שלקות ופרגיות שהכל נהיה בדברו, והכא בהאי סברא קא מיפלגי; מר סבר: חביב עדיף, ומר סבר: כרוב עדיף, דזיין.
ברכות לט ע"א

ח. בין "מזין" ל"חביב"

הגמרא מספרת מעשה בשני תלמידים של בר קפרא שהתווכחו על דיני קדימה בברכות, הם הכעיסו את רבם, אחד בברכות והאחר בלגלוג לחברו ושניהם נענשו. לסיפור הזה שני מישורים,

⁵⁵ פרופ' יעקב כ"ץ הגדיר גישות אלה כ"אינסטינקט ריטואלי". לדבריו, יש לשומרי מצוות תפיסה ראשונית, שאינה מנומקת מבחינת שיטתית, המגיבה באופן מסוים לחידושים בהלכה. (בספרו גוי של שבת, עמ' 176). נראה שבמקרה של ברכות, מתרחש משהו הדומה לתפיסת הלשון והקדוק: אדם הרגיל בברכות מפתח עם הזמן רגישות ל"קדוק הפנימי" של עולם הברכות, גם אם אינו יודע להגדיר זאת במונחים ה"מקצועיים", ולעתים, חכמי ההלכה נדרשים רק להציע את ההנמקה הפורמלית למנהג שהתקבל. תופעה המוכרת גם בתחום מדע הלשון.

⁵⁶ ראו לדוגמה את סדרת המאמרים של הרב יואל פרידמן ממכון התורה והארץ: "הגדרת אילן וירק בהלכה" (התורה והארץ ג' תשס"א) "פטל – אילן או ירק" (שם), "הפאסיפלורה – דינה לערלה" (התורה והארץ ה', תשס"ג).

⁵⁷ של"ה שער האותיות, אות הקו"ף, קדושת האכילה. אות רמ"ב ורמ"ז

⁵⁸ ויקרא יט כג-כד

⁵⁹ דברים כ יט

⁶⁰ ראש השנה א' משנה א.

⁶¹ ראו במבוא של הרב אליעזר מלמד להלכות ברכת הפירות ב"פניני הלכה" פרק ח'. [ובאתר ישיבה](#).

המישור האחד הוא המישור ההלכתי, שהוא הקישור הראשוני של הסיפור בסוגיה. המישור האחר הוא המישור האנושי, בהלכות דרך-ארץ.

במישור ההלכתי, הגמרא יודעת מה היו העובדות השנויות במחלוקת, אך מציעה שתי אפשרויות להסבר טעמיה. הכרח והדורמסקין הם מיני שלקות, כלומר פירות אדמה או ירקות שבשלו.⁶² התלמיד הקופץ הקדים את הפרגיות כי היו חביבות עליו. השאלה השנויה במחלוקת היא מה סבר המלגלג. לפי הפירוש הראשון סבר שברכתם של השלקות היא בורא פרי האדמה ולפי הפירוש השני סבר שברכתם היא שהכל. מחלוקת המובאת בגמרא בין חכמי בבל, רב ושמאל, לבין רבי יוחנן, כפי שהוזכר לעיל. הדעה השנייה היא שהמחלוקת ביניהם הייתה בקדימות המאכלים, בהנחה ששניהם שוים בברכתם, והיא "שהכל": הקופץ סבר להקדים את הפרגיות החביבות לו, והמלגלג סבר להקדים את השלקות שהם מזינים.

הפיסקה הזאת כורכת שתי מערכות דיונים על מעמד המזון ששתיהן נדונו כבר לעיל. המערכת של נוסח הברכה, הנוגעת למעמד השלקות, אם הם ראויים לברכת פרי האדמה או שמא עיבודם מרחיקם מן המעמד הזה והם יורדים למדרגת הברכה הכללית יותר – "שהכל". המערכת השנייה שמשולבת כאן היא המערכת של קדימות בברכה ובאכילה. כפי שהוסבר לעיל, מערכת זו היא בעצם מערכת נבדלת, ובה קיימים כללים שונים, שרק חלקם משותפים לכללי ניסוח הברכות. העקרון המשותף הוא שיש קדימות למיוחד בברכתו: "המוציא" ו"הגפן" קודמים, אחריהם לפי הסדר: "פרי העץ", "פרי האדמה" ו"שהכל". גם הסדר הזה מבטא את היתרון שיש למה שברכתו ייחודית על פני מה שברכתו כללית יותר. לבד מכך, קיים דיון על קדימות בין שני מאכלים שברכתם שווה, במקרה שלפנינו "שהכל": כאשר קיימת ההתמודדות היא בין המזין – האובייקטיבי, לבין החביב – הסובייקטיבי. "מזין" הוא שיקול שפועל גם בקביעת גוף הברכה, כפי שראינו לעיל בדיון על פת, יין ושמן, ואילו "חביב" הוא שיקול המופעל רק בקדימות בברכה אך לא בניסוח הברכות. מובן, שניסוח הברכות הוא יותר אובייקטיבי ומוחלט, ואילו סדר הקדימות של האכילה גמיש יותר ופתוח לשינויים, במידה מסוימת, על פי סדר האכילה של אדם במצבים משתנים.

ההתייחסות אל שלקות כמזינים לעומת פרגיות מעוררת שוב את השאלה שתחזור בכל הדיונים של הפוסקים בעקבות סוגייתנו: באיזו מידה הקביעות של הגמרא הן קביעות מוחלטות, או הן נתונות לשינוי בהתאם לשינוי התפיסות התרבותיות והמדעיות. בתקופת המשנה והתלמוד, המזון מן הצומח, ובראשו הלחם, נחשב לעיקר מזונו של האדם, ואילו מוצרי החלב, הבשר והדגים נחשבו כ"פרפרת הפת". בחברות שונות ותרבויות שונות יש עמדות שונות ביחס למרכיבי הסעודה ומזונותיו של האדם, אם בשל הבדלים בנתונים הטבעיים של המקום, או בשל הבדלים תרבותיים בעיצוב סל המזונות.

ט. "עת מלחמה ועת שלום"

המישור האחר של הסיפור הזה הוא המישור האנושי. ההתלבטויות והספקות, וריבוי פרטי הדינים בהלכות ברכות, עשויות להפוך את שלחן הסעודה של האדם לשלחן אשר לפני ה', כפי שנתבאר בשעור הקודם. היא עשויה להפוך את השלחן לבית מדרש, מקום לדיון אינטלקטואלי ער המצריך את כישורי ההבחנה והדעת, כפי שנתבאר קודם לכן בשעור זה. למרבה הצער, כמו בכל מקום שבו מבקשים להעלות את הרמה התרבותית של ההתנהגות האנושית, בודאי בשדה היומיומי והחוליני, קיימת סכנה של הפרת סדרי דרך ארץ על ידי "אינשי דלא מעלי". הגמרא במסכת ברכות משופעת בסיפורים חיוביים על חכמים המסבים בסעודה ומקיימים ביניהם שיח מכובד ומכבד בשאלות ההלכתיות העולות על שלחנם, והסיפור שלפנינו הוא היוצא-מן-הכלל, המבקש

תני תנא קמיה דרב נחמן בר יצחק: מניח הפרוסה בתוך השלמה ובוצע ומברך. אמר ליה: מה שמך? אמר ליה: שלמן. אמר ליה: שלום אתה ושלמה משנתך, ששמת שלום בין התלמידים. ברכות לט ע"ב

להזכיר מן התקלות שעולות להגרם בעטים של חסרי-דרך-ארץ המסבים לסעודה. ניגודם החיובי של תלמידים אלו הוא "שלמן", שמופיע בסוגית הפתיתין והשלמין שנדונה לעיל. הצעת הפשרה שלו, להניח פרוסה בתוך השלמה⁶³ ולבצע על שתיהן כאחת.⁶⁴ היא דרכם של תלמידי חכמים שמרבים שלום בעולם. שלחן הסעודה יכול להיות שדה קרב,⁶⁵ ויכול, ורצוי שיהיה מקום של שלום.⁶⁶

⁶² רש"י ד"ה דורמסקין מביא שני פירושים אפשריים לצמח זה.

⁶³ לפי רש"י הפרוסה היא הגדולה, ולפי רבנו תם הפרוסה היא מן השעורים. (תוד"ה מניח, לט ע"ב)

⁶⁴ או בוצע רק את השלמה, ע"י רש"י ותוד"ה מניח.

⁶⁵ על שעת הסעודה כשעת קרב, עי' זהר בלק, קפ"ח ב', ועי' אורות הקדש, ח"ג עמ' 229. "קרבא דמיכלא"
⁶⁶ פתרון של פרשה אינו תמיד הפתרון הרצוי בהלכה. ולעתים הדרישה היא דווקא לבחור בפתרון של הכרעה, כמבואר בפרקנו בענין
נוסח ברכת המוציא, לח א-ב, ואכמ"ל.